

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

134:4 • 2014

Stormaktstidens svenska flotta i foucauldianska perspektiv

MARKO LAMBERG* *Stockholms universitet*

AnnaSara Hammar, *Mellan kaos och kontroll: Social ordning i svenska flottan 1670–1716*, Forum navales skriftserie 48 (Lund: Nordic Academic Press 2014). 352 s.

AnnaSara Hammars doktorsavhandling *Mellan kaos och kontroll: social ordning i svenska flottan 1670–1716* behandlar i enlighet med sin titel den svenska flottan under stormaktstidens senare del. Stormaktstidens krigstyrkor har av naturliga orsaker fått mycket uppmärksamhet inom den militärhistoriska forskningen, men synvinkeln i Hammars studie är minst lika mycket social- och kulturhistorisk. Utgående från Michel Foucaults teser om maktens ursprung, kontrollens former och maktutövningens följder vill Hammar ta reda på hur relationer och hierarkier mellan individer och olika grupper gestaltade sig inom flottan, såväl ombord som i land.

För tidsavgränsningens vidkommande fokuseras analysen på den svenska flottans glansperiod under stormaktstiden; de ödesdigra nedslagen under stora nordiska kriget beaktas inte och detsamma gäller läget efter den förlorade stormaktspositionen. Den allmänna krigshistorien är inte ens viktig för studien, utan det väsentligaste har varit att granska flottans inre hierarkier både under fredliga tider och i krigssituationer. Därför är avhandlingens uppbyggnad klart mera tematisk än kronologisk.

En läsare som inte är insatt i stormaktstidens sjömansjargon eller 1600-talssvenska i allmänhet har säkert nytta av den kompakta ordlista som återfinns i slutet av avhandlingen, före tabellerna. Härav framgår till exempel att sådana till synes bekanta ord som 'katt' och 'häpen' kunde ha en helt annan innebörd på 1600-talet.

Såsom den tidigare forskningen kring stormaktstiden redan har påpekat, kan militärt och civilt vara problematiska begrepp när de överförs till

* Fakultetsopponent; professor i historia

tidigmoderna förhållanden, där militära organisationer utövade ett stort inflytande över hela samhället. Också Hammar vill närma sig flottan som en del av den övriga samhällsstrukturen, inte bara som en underorganisation i krigsmakten: befälet och manskapet hade ju sin bakgrund i det civila samhället och omvänt kom ett stort antal civilpersoner i regelbunden kontakt med flottan och dess rättskipning, något som gällde för bland andra olika hantverkare, präster och besättningens familjemedlemmar. Den huvudsakliga synvinkeln på ämnet är den mikrohistoriska metoden som Hammar har valt att tillämpa, försedd med en balansgång mellan den kvalitativa och den kvantitativa synvinkeln. Följaktligen påminner avhandlingen om studier som behandlat tidigmoderna lokalsamhällen och tidigmoderna gemenskaper. Gemensamt med dessa är även det huvudsakliga källmaterialet, som också i denna studie består av rättsprotokoll och andra juridiska dokument. "Domboksforskningen" kännetecknas av fallstudier som bygger på bättre dokumenterade eller annars intressanta rättsfall, och Hammar ansluter sig till den berättartekniken.

Avhandlingens huvudkällor är protokoll och andra handlingar från stormaktstidens svenska flotta och dess rättsliga och administrativa organ. Konflikter och förseelser som behandlades i rätter kastar ju också ljus över de samtida idealen – det som betraktades som harmoniskt och eftertraktansvärt. Det metodologiska valet har gett bra resultat: Hammar har nu kunnat få ut vida mera om vardagen och mentaliteterna på gräsrotsnivån än om hon hade stannat vid en förvaltningshistorisk eller organisationshistorisk analys. Naturligtvis behandlas också flottans position i rikets förvaltning och rättskipning, men mest som kontext för en djupare analys. Det är alltså människogrupper och normer samt tävlan mellan dem som får företräde i själva analysen. Analysen inleds och åskådliggörs av ett flertal fallstudier som lyfter upp enskilda individer, inte för deras egen skull men just därför att deras verksamhet och öden kastar ljus över stora strukturer. Att betoningarna är klart kultur- och mentalitetshistoriska framkommer också i verkets litteraturförteckning.

Källbasen kunde dock kanske ha utvidgats: vissa mål behandlades av både civila och militära domstolar och även de civila rättsdokumenten kan kasta ljus över växelverkan mellan militärer och civilbefolkningen. Medlemmar av flottans besättning förekommer då och då i olika sammanhang, till exempel i Stockholms rådhusarkiv och dess protokoll. Också med tanke på att Hammar själv lyfter upp hur de två sfärerna, den militära och den civila, kunde överlappa och sammanfalla inom flottan skulle det ha varit intressant att se hur konflikter och växelverkan i flottan eller med flottans representanter uttrycktes i källor av mer civil karaktär.

Frågeställningen är tydligt formulerad och också den teoretiska basen

– Foucault – får en uttömmande men koncis presentation. De centrala frågorna gäller hierarkier och maktrelationer – hur makt utövades och hur den motverkades inom flottan, som var socialt lika heterogen som det övriga samhället. Samtidigt ger inledningen det intrycket att Hammar verkar ha en mörk syn på de underordnade gruppernas förmåga att påverka förhållandena i sitt liv. Beskrivningen av båtsmännens fattigdom och usla tjänstgöringsvillkor framkommer på ett åskådligt sätt här och där i analyskapiteln, men jag efterlyser trots allt ett bredare bruk och en exaktare definition av begreppet 'strategi' – nu ger inledningen och mellanrubrikerna läsaren det intrycket att det bara var befälet och också i allmänhet endast de överordnade grupperna som enligt Hammar kunde ha och utveckla strategier för att upprätthålla sin auktoritet och för att få sin vilja fram, medan de underordnade endast kunde välja emellan anpassning eller motstånd. Men strategier kunde ju innehålla många olika saker, till exempel just motstånd, och kunde inte också båtsmännen och skeppspojkarna ha haft planer – strategier – för att få bättre tjänstgöringsvillkor eller för att åtminstone eftersträva sådana? I analyskapiteln använder Hammar också själv strategibegreppet på ett mångsidigare sätt än i inledningen och talar till exempel om retoriska strategier som manskapet kunde ty sig till i växelverkan med överordnade (s. 21, 22, 207, 280–281). Det skulle ha varit välkommet att uppdatera inledningens behandling av strategibegreppet efter det att analyskapiteln hade blivit skrivna.

En annan sak som också hade varit värd en bredare behandling i inledningen är den teoretiska ramen. Att Foucault framförs som en inspirationskälla för en analys som gäller makt och kontroll är förståeligt, men inte ens han borde presenteras som ett självklart val. Jag saknar med andra ord motiveringar till varför stormaktstidens flotta analyseras just genom glasögon lånade från Foucault. Det finns ju också ett flertal andra forskare som har ägnat intresse för maktens former. Med tanke på klassikerna kan Max Weber utan tvekan omnämnas; Weber behandlade ju också ledarskap och auktoritet. John Kenneth Galbraith är kanske mera känd för andra teman, men i *The Anatomy of Power* från år 1983 tar han exempelvis upp de fysiska krafternas betydelse för en individs auktoritet, något som väl kunde kombineras med analysen av befälets hierarkiska överlägsenhet i både deras egen självbild och i manskapets ögon. Och det finns ytterligare andra beaktansvärda maktteoretiker.

De egentliga analyskapiteln före den sammanfattande analysen är tre till antalet och alla rätt så långa. I det första av dem, "Maktrelationer och social status", presenteras de olika hierarkiska skikten inom flottan samt de egenskaper och de ideal som karakteriserade manskapet och befälet eller som dessa åtminstone försökte identifiera sig med. Hammar gör här insat-

ser också i genusforskning, när hon analyserar officerarnas och manskapets normer och manlighetsideal. Det verkar ha varit lättare att komma åt officerarnas tankevärldar: när Hammar konstaterar att det går att urskilja ett adelsideal hos officerare (s. 110–113), kan läsaren undra om manskapet på ett motsvarande sätt delade ett bonde- eller ett borgarideal.

I kapitlet används ibland också begreppet patriarkalism, som faktiskt är ett av de nyckelbegrepp med vilka den tidigmoderna samhällsordningen kan beskrivas. Patriarkalismen var ju inte – åtminstone inte beträffande de officiella idealen – ett system av förtryck, utan den högre stående parten förväntades i gengäld för lydnad och underkastelse hjälpa och beskydda sina underordnade. Patriarkalismen bestod således – eller borde åtminstone ha bestått – av ömsesidiga, reciproka band. Men såsom Hammar visar, fungerade ömsesidigheten inte alltid i flottan, eftersom befälet kunde ta avstånd från sin roll som beskyddare, något som ibland kunde få ödesdigra konsekvenser för en vanlig båtsman. Fast Hammar presenterar också i de senare kapitlen exempel på situationer i vilka manskapet trotsade ordena, verkar manskapet ofta ha satsat just på den patriarkala idealbilden. Hammar hänvisar i det här kapitlet, liksom i de senare kapitlen, till den underdånighets- eller enfaldighetsretorik som båtsmän och andra lägre stående använde när de uttryckte sig inför domstolar. Här skulle det faktiskt ha varit möjligheter att göra anknytningar till de resultat som bland andra Börje Harnesk, Johan Holm, Anu Lahtinen, Ulla Koskinen och Marko Hakanen har presenterat i sina studier av den tidigmoderna kommunikationen. Underdånighetsretoriken kan betraktas som en i hierarkiska tidigmoderna förhållanden allmän strategi, med vilken en svagare part försökte manipulera den starkare parten att agera på ett sätt som gynnade den svagare. Redan detta retoriska spel visar att även båtsmän kunde ha strategier.

Följande kapitel, "Lydnad och disciplin", fokuserar på hur ordning skapades och upprätthölls och hur brott och förseelser bestraffades inom flottan. Brottstatistiken klargörs också i tre tabeller bland bilagorna i slutet av avhandlingen. Föga överraskande drabbade största delen av straffen vanligt manskap. Hammar lyfter upp våldets oundvikliga närvaro i sjömans liv på kronans krigsskepp – inte bara därför att besättningen vid behov förväntades delta i striderna till sjöss utan därför att våldet eller hotet om det både förekom mellan flottans medlemmar i personlig, inofficiell växelverkan och därtill användes i ett disciplineringsyfte: den som försummade sina plikter eller trotsade sina överordnade fick oftast undergå ett smärtsamt och ibland även förödmjukande kroppsstraff. Också dödsdomar kunde fällas, till exempel om en båtsman rymde och blev gripen, men inte alla bortlupna och ertappade båtsmän avrättades, något som kanske kan tolkas så att kronan och befälet inte i onödan ville slösa med män som redan hade fått en sjömans

utbildning och som kanske också hade erfarenhet av sjöfart och krigsföring ute på havet. Krigssituationer kunde till och med innebära en snabb omvälvning i ordningen och förorsaka att kaptenen var tvungen att ge efter för sin besättnings vilja. Sådana situationer påminner om Susan Reynolds konstaterande, visserligen rörande urban administration, att de förmoderna överheternas auktoritet i sista hand var beroende av de underordnades frivilliga underkastelse.

I kapitlet tar Hammar också upp modets betydelse för det tidigmoderna manlighetsidealet, något som kunde kopplas till officerarnas och sjömännens uppgift som kronans trogna och tappra krigare. Motsvarande tolkningar om vikten av att visa och bevisa det manliga modet har presenterats exempelvis i Ville Sarkamos analyser av de karolinska krigarnas manlighetsideal, och följaktligen kunde Hammars analys ha dragit nytta av jämförelser med dylika forskningsresultat.

Ett underkapitel, med titeln "Att ordna plats, rum och tid", innehåller intressanta tolkningar om flottans rumsliga ordning, också dessa inspirerade av Foucault. Stycket har blivit placerat i samband med kapitlet om lydnad och disciplin, antagligen därför att Hammar är benägen att se skillnaderna och gränserna i skeppens olika fysiska rum som uttryck för medvetna disciplineringsförsök ovanifrån. Men var saken faktiskt så komplicerad eller återspeglade den fysiska omgivningen ombord helt enkelt hierarkiska skillnader i de olika gruppernas status och verksamhetsfält? Att en kapten och de övriga officerarna hade mera utrymme än underofficerarna och det lägre manskapet kan ju betraktas som en självklarhet med tanke på den tidigmoderna tidens hierarkiska statusmanifestationer. Kanske detta stycke kunde ha fungerat ännu bättre i det föregående huvudkapitlet där maktrelationer och social status står i fokus.

Det tredje analyskapitlet, "Makten och motståndet", behandlar för det mesta manskapets inställning gentemot sin underordnade ställning samt de sätt på vilka manskapet kunde göra motstånd eller påverka befälet och de övriga makthavarna. Både anpassning, motstånd och manipulering verkar ha förekommit. För att ge ett konkret exempel på konflikter och motsättningar inom besättningen presenterar Hammar en fallstudie som bygger på ett anonymt klagobrev som amiralitetskollegiet mottog år 1676 och som förvaras på Krigsarkivet (s. 231–233). Enligt brevet led manskapet på skeppet *Lilla solen* nöd och hunger, medan kaptenen "levde i vällust dag och natt" och roade sig med kvinnfolk. Hammar konstaterar att det är svårt att dra några slutsatser om avsändaren eftersom brevet är anonymt, men jag är här av annan åsikt: vi kan kanske aldrig komma åt brevutfärdarens namn, men mycket kan konkluderas redan på basis av brevtextens utseende och form. Språket i originalet tyder på att skribenten var insatt i tidens skrivnormer.

Men stundom förekommer också skrivfel eller snarare drag som kan betraktas som talspråkliga eller dialektala. Handstilen är klar och tydlig och bokstäverna i många ord har blivit särskrivna och resultatet påminner om modernt textande. Det är därmed rimligt att anta att brevet var skrivet av en underofficer eller officer på *Lilla solen*, till exempel en löjtnant. Kanske han ville uttrycka det faktiska missnöje som manskapet möjligen hyste mot sin kapten, men i brist på annan information om kaptenens påstådda förehavanden kan saken också tolkas så att brevskrivaren hade hamnat i konflikt med sin överordnade och försökte hämnas på honom genom att presentera graverande beskyllningar mot honom. Brevskrivaren försökte presentera saken så att kaptenens agerande inte bara berörde ett enda skepps manskap och verksamhet. Här hade analysen av den använda retoriken kunnat vara djupare: när brevutfärdaren skriver att "sådana hushållare förorsaka straff över land och rike", hänvisar denne tydligt till den lutherska ortodoxins kollektiva syndauppfattning, enligt vilken Guds vrede skulle drabba hela samhället om missgärningsmannen inte bestraffades. Kanske delade skribenten seriöst den officiella synen, men motiveringen kunde också vara ett försök att genom retoriken manipulera de höga brevmottagarna och få dem att vidta åtgärder. Trots att det finns utrymme för olika tolkningar, kan fallet alltså analyseras som ett exempel på bristande solidaritet och motsättningar inom befälet. Eftersom Hammar har hittat exempel på vanliga båtsmän som klagat över sin överordnade till amiralitetsrätten i olika dispyter måste det ha funnits en rätt så bred kännedom om flottans kontrollmekanismer. Fallet kan således också tolkas som ett exempel på påverkingsstrategier underifrån.

Den sammanfattande analysen framhäver Hammars huvudavsikt att med flottan närma sig hela det tidigmoderna samhället och dess kultur. Hammar konstaterar dock att flottan trots allt var en egenartad enhet, en militär organisation, eftersom dess disciplin och sociala kontroll verkar ha varit hårdare än vad som annars var fallet i samhället – något som måste ha varit en nyhet för 1600-talsmänniskor. Presentationen och omvärderingen av resultaten sker på ett tydligt och övertygande sätt, men just med tanke på den eftersträfvade holistiska dimensionen skulle det ha varit välkommet med ännu mera diskussion av sådan forskning som har behandlat tidigmodern patriarkalism och politisk kultur – det har ju framkommit att båtsmännens agerande i olika situationer kunde påminna om de strategier som allmogen i allmänhet tillämpade i sin växelverkan med överheten. Kanske det också skulle ha varit på sin plats att göra ännu mera kopplingar till domboksforskningens resultat. Jag anser nämligen att det fanns i de mera civila sfärerna av stormaktstidens samhälle individer – i synnerhet sådana som ägde litet och som hade hamnat i utkanten av samhället – som levde under lika hårdhänt

övervakade förhållanden som båtsmännen på kronans skepp. Båtsmännen kunde ju åtminstone rymma och försöka återförena sig med den civila sfären om de övriga handlingsalternativen inte ledde till någon framgång, men alternativen var faktiskt inte lika gynnsamma för sådana som måste försöka försörja sig med till exempel, tiggeri, tjuvnad eller prostitution – om det över huvud taget gick att byta ort verkar det ha varit omöjligt för marginaliserade individer att bli av med den usla sociala roll som de hade hamnat i.

AnnaSara Hammars doktorsavhandling har fått ett inbundet format och boken har getts ut av Nordic Academic Press. Verket har alltså goda förutsättningar att få en bred distribution och det är önskvärt att också sådana forskare som inte själva sysslar med militärhistoria men som är intresserade av den tidigmoderna civila sfären bekantar sig med dess mångsidiga och inspirerande innehåll.